

Reconstructing the Ontological Identity of the First Emanated Being through the Modes of Naming in Islamic Philosophy and Mysticism

Arash Rajabi¹

1. PhD, Department of Islamic Theoretical Foundations, Islamic Knowledge University, Qom, Iran.
Email: arash.rajabi@aut.ac.ir

Abstract

The principle of al-Wāḥid (the One) is one of the demonstrated and foundational principles of Islamic philosophy. According to this principle, nothing other than a single effect can emanate from a simple cause that is one in all respects. This principle raises a fundamental question concerning the identity of the first reality to emanate from the Necessary Being. Philosophers and mystics have referred to this reality by numerous names and expressions. Although 'Allāmah Ḥasan-Zādeh Āmulī compiled a list comprising 81 names, this list neither claims to provide an exhaustive enumeration of all possible expressions nor offers a systematic framework for analysing the grounds of these names. The present study aims to reconstruct the ontological identity of the first emanated being through an analysis of its modes of naming, to substantiate and expand the existing list of names, and to elucidate their conceptual relationships. The study employs a descriptive-analytical method based on a systematic examination of primary philosophical, mystical, and hadith sources. Applying the criteria of unity of referent, relative independence of naming, and explicit or reliably inferable attribution to the first emanated being, 94 names were identified and classified into seven conceptual categories. The findings indicate that the diversity of these names does not derive from a plurality in the reality of the first emanated being; rather, it results from differences in its aspects and ontological relations to the Source and to the various levels of existence. The study further develops a conceptual framework for explaining the relationship among the First Intellect, the Expansive Effusion, the Merciful Breath, the Muhammadan Light, the 'Amā', and the Habā'.

Keywords: First Emanated Being, Principle of the One, Merciful Breath, Expansive Effusion, Modes of Naming.

Introduction

The identity of the first emanated being constitutes one of the fundamental issues in Islamic philosophy and mysticism. Given the demonstrated status of the principle of *al-Wāḥid* within the philosophical tradition of Islam, the primary concern of the present study is not to establish the principle itself, but rather to identify the reality referred to in philosophical, mystical, and hadith texts through a variety of expressions. The central question is whether such designations as the "First Intellect," the "Expansive Effusion," the "Merciful Breath," the "Muhammadan Light," the "Amā'," the "Habā'," and other titles refer to multiple realities or represent different aspects of a single reality. The significance of this issue lies in the fact that, without an analysis of their conceptual relationships, the dispersion of these terms may lead to the assumption that they designate multiple subjects and may consequently obscure the coherence among philosophical, mystical, and hadith-based frameworks. Accordingly, the present study seeks to reconstruct the conceptual network underlying these names within a unified framework while establishing criteria for their enumeration and validation.

Research Findings

A systematic examination of the sources demonstrated that, within the corpus investigated, 94 titles can be attributed to the first emanated being based on the established methodological criteria. Of these, 13 titles were added in comparison with the well-known list of 81 names compiled by

'Allāmah Ḥasan-Zādeh Āmulī. These titles were classified into seven conceptual categories: existential and effusive names; luminous and shadow-related names; merciful and breath-related names; determinate and intermediary names; throne-related, scriptural, and epistemic names; names associated with the Perfect Human and vicegerency; and specifically symbolic and mystical names. This classification demonstrates that each category refers to the identity of the first emanated being from a particular perspective: sometimes in terms of its existential expansiveness and effusion; sometimes in terms of its luminous and shadow-like relation to the Source and to lower levels of existence; sometimes in terms of the diffusion of mercy and the manifestation of multiplicity; and sometimes in terms of its intermediary status, knowledge, vicegerency, and manifestation of the Divine Names. Comparative analysis further indicates that concepts such as the Expansive Effusion and the Merciful Breath primarily denote the effusive and all-pervading aspect of existence; the First Intellect denotes the aspect of intellection and emanation; and the Muhammadan Light denotes the aspect of manifestation and divine representation. The 'Amā' and Habā', in the framework of theoretical mysticism, likewise refer to particular levels of determination and manifestation. Accordingly, the differences among these terms should be interpreted in light of differences in aspects and modes of consideration rather than as evidence for a plurality of their ultimate referent.

Conclusion

The findings demonstrate that, provided the scope of the sources and the criteria of enumeration are precisely defined, the list of names attributed to the first emanated being can be extended beyond previous compilations. Such an extension, however, does not constitute a claim to have exhaustively enumerated all expressions found throughout the entirety of the Islamic intellectual heritage. The 94 titles identified in the present study are, within the corpus examined and according to the criteria of unity of referent, relative independence of naming, and explicit or reliably inferable attribution, eligible for attribution to the first emanated being. The analysis of the grounds of naming further demonstrates that the multiplicity of names is not incompatible with the unity of the referent, since each designation reveals one of the ontological aspects and relations of this reality. Accordingly, the first emanated being may be understood as a single reality that has been described in different philosophical, mystical, and hadith-based traditions through diverse expressions corresponding to the particular perspectives and conceptual frameworks of each tradition. The principal contribution of this study, therefore, lies not merely in increasing the number of identified titles, but in providing a systematic framework for enumerating, validating, classifying, and explaining the ontological relationships among these names.

Cite this article: Rajabi, A. (2026). Reconstructing the Ontological Identity of the First Emanated Being through the Modes of Naming in Islamic Philosophy and Mysticism. *Religions and Mysticism*, 59 (1), 241-260. (in Persian)

Publisher: University of Tehran Press.
Authors retain the copyright and full publishing rights.
DOI: <https://doi.org/10.22059/jrm.2026.416399.630762>

Article Type: Research Paper
Received: 12-Jun-2026
Received in revised form: 21-Jul-2026
Accepted: 15-Aug-2026
Published online: 17-Sep-2026

بازشناسی هویت وجودی صادر نخستین بر اساس وجوه تسمیه در حکمت و عرفان اسلامی آرش رجبی^۱

۱. دانش‌آموخته دکترا، گروه مبانی نظری اسلام، دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران. رایانامه:
arash.rajabi@aut.ac.ir

چکیده

قاعده «الواحد» یکی از قواعد مبرهن و بنیادین فلسفه اسلامی است که بر پایه آن، از علت واحد بسیط من جمیع الجهات، جز معلول واحد صادر نمی‌شود. این قاعده این پرسش بنیادین را پیش می‌نهد که نخستین حقیقت صادر از واجب تعالی چه هویتی دارد. حکیمان و عارفان برای این حقیقت، نام‌ها و تعابیر فراوانی به کار برده‌اند. هرچند علامه حسن‌زاده آملی فهرستی مشتمل بر ۸۱ نام فراهم آورده‌است، این فهرست نه مدعی استقصای کامل بوده و نه تحلیلی نظام‌مند از وجوه تسمیه این نام‌ها ارائه کرده‌است. هدف پژوهش حاضر، بازشناسی هویت وجودی صادر نخستین از رهگذر تحلیل وجوه تسمیه، تکمیل مستند فهرست اسامی بر اساس منابع دست‌اول حکمی، عرفانی و روایی، و ارائه دسته‌بندی مفهومی آنهاست. پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و بر پایه بررسی نظام‌مند منابع دست‌اول انجام شده و با ملاک وحدت مسمی و حذف موارد مترادف، ۹۴ عنوان برای صادر نخستین احصا گردید که ۱۳ عنوان آن در مقایسه با فهرست مشهور علامه حسن‌زاده آملی افزوده شده‌است. این نام‌ها در هفت دسته مفهومی شامل وجودی-فیضی، نورانی-ظلی، رحمتی-نفسی، تعینی-برزخی، عرشی-کتابی، انسان کامل و رمزی-عرفانی طبقه‌بندی شدند. یافته‌ها نشان می‌دهد که همه این تعابیر به حقیقتی واحد اشاره دارند و اختلاف آنها ناشی از تفاوت حیثیات، اعتبارات و نسبت‌های وجودی صادر نخستین با مبدأ و مراتب هستی است. همچنین نسبت میان مفاهیمی چون نفس رحمانی، فیض منبسط، عقل اول و نور محمدی در قالب نظامی واحد و بر اساس مبانی حکمت متعالیه و عرفان نظری تبیین گردیده‌است.

کلیدواژه‌ها: صادر نخستین، نفس رحمانی، قاعده الواحد، فیض منبسط، وجوه تسمیه، بسیط الحقیقه.

استناد: رجبی، آرش (۱۴۰۵). بازشناسی هویت وجودی صادر نخستین بر اساس وجوه تسمیه در حکمت و عرفان اسلامی. ادیان و عرفان، ۵۹ (۱)، ۲۴۱-۲۶۰.

نوع مقاله: علمی-پژوهشی

دریافت: ۱۴۰۵/۰۳/۲۲

بازنگری: ۱۴۰۵/۰۴/۳۰

پذیرش: ۱۴۰۵/۰۵/۲۴

انتشار: ۱۴۰۵/۰۶/۲۶

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

حق چاپ و حقوق نشر برای نویسندگان محفوظ است.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jrm.2026.416399.630762>

مقدمه

یکی از مسائل بنیادین و ماندگار در فلسفه و عرفان اسلامی، تبیین هویت صادر نخستین است؛ حقیقتی که بر اساس قاعده مبرهن «الواحد»، نخستین تعین صادر از واجب تعالی تلقی می‌شود. (فارابی، ۱۹۲۶: ۵۲؛ ابن‌سینا، ۱۳۸۵: ۴۰۲-۴۰۴). از آن‌جاکه برهانی بودن این قاعده در سنت فلسفی اسلامی، از فارابی و ابن‌سینا تا حکمت متعالیه، به تفصیل تبیین شده است، این پژوهش درصدد اثبات یا بازخوانی آن نیست، بلکه آن را به منزله یکی از مبانی پذیرفته‌شده تحقیق مفروض می‌گیرد. مسئله اصلی پژوهش، نه اصل صدور واحد، بلکه شناسایی و تحلیل حقیقتی است که در متون حکمی، عرفانی و روایی با نام‌ها و تعابیر گوناگون از آن یاد شده است.

در منابع اسلامی، این حقیقت با عناوینی چون «عقل اول»، «نور اقرب»، «فیض منبسط»، «وجود عام»، «نفس رحمانی»، «نور محمدی»، «قلم»، «عماء»، «هباء» و ده‌ها تعبیر دیگر معرفی شده است (حسن‌زاده آملی، ۱۳۸۶، ج ۲: ۷۷-۷۸؛ سهروردی، ۱۳۷۴، ج ۲: ۱۲۸؛ قونوی، ۱۳۷۵: ۴۹، ۸۰، ۱۰۴؛ سیدحیدر آملی، ۱۳۸۲، ج ۲: ۳۸-۴۴، ۴۴۳-۴۴۲). این تنوع اصطلاحات، این پرسش بنیادین را پدید می‌آورد که آیا این اسامی بر حقایق متعددی دلالت دارند یا همگی ناظر به یک حقیقت واحدند که از حیثیات و اعتبارات مختلف توصیف شده است. پاسخ به این پرسش، مستلزم گردآوری جامع تعابیر، تحلیل وجوه تسمیه و تبیین نسبت مفهومی آنهاست.

در میان آثار موجود، فهرست هشتادویک‌گانه علامه حسن‌زاده آملی، مهم‌ترین کوشش مستقل در گردآوری نام‌های صادر نخستین به‌شمار می‌رود (حسن‌زاده آملی، ۱۳۸۶، ج ۲: ۷۷-۷۸؛ حسن‌زاده آملی، ۱۳۸۳، ج ۲: ۳۷۴). با این حال، این فهرست خود ادعای استقصای نهایی همه تعابیر را مطرح نکرده است، بلکه حاصل تتبع مؤلف در مجموعه‌ای از منابع حکمی و عرفانی است. از این رو، پرسش اساسی این پژوهش آن نیست که آیا می‌توان به‌طور مطلق همه نام‌های صادر نخستین را احصا کرد، بلکه این است که بر پایه چه معیار روش‌شناختی می‌توان نام‌هایی را که در منابع معتبر بر یک مسمای واحد دلالت دارند، شناسایی، اعتبارسنجی و طبقه‌بندی کرد. بر همین اساس، قلمرو این پژوهش به منابع دست‌اول حکمت، عرفان و روایات محدود شده و ملاک پذیرش هر عنوان، تصریح مؤلف یا وجود قرائن معتبر بر دلالت آن بر صادر نخستین، همراه با حذف موارد صرفاً مترادف یا فاقد استقلال مفهومی، بوده است؛ بنابراین، فهرست ارائه‌شده در این مقاله، حاصل احصا در قلمرو منابع بررسی‌شده است و نه ادعای استقصای مطلق همه تعابیر ممکن.

پیشینه پژوهش

مرور انتقادی ادبیات پژوهش نشان می‌دهد که مطالعات انجام‌شده درباره صادر نخستین، باوجود کثرت نسبی، از حیث مسئله‌شناسی و روش پژوهش، در سه رویکرد اصلی قابل طبقه‌بندی است؛

با این حال، هیچ‌یک به مسئله محوری این مقاله، یعنی نام‌شناسی روشمند صادر نخستین و تحلیل فلسفی وجوه تسمیه آن، نپرداخته‌اند.

نخستین رویکرد، پژوهش‌هایی است که موضوع اصلی آنها قاعده الواحد و مبانی فلسفی آن است. این آثار، اعم از تحقیقات فلسفی، کلامی و تطبیقی، عمدتاً به تبیین خاستگاه قاعده، تقریرهای برهانی آن، تحلیل قلمرو دلالت، پاسخ به اشکالات متکلمان و تفسیر آن در حکمت متعالیه اختصاص یافته‌اند. (فخرالدین رازی، ۱۴۲۹ق، ج ۱: ۵۸۹-۵۹۳؛ خواجه نصیرالدین طوسی، ۱۳۷۵، ج ۳: ۶۸۶-۶۸۷؛ صدرالمتألهین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۷: ۲۰۴-۲۳۷؛ سبزواری، ۱۳۷۹، ج ۲: ۴۴۶-۴۴۸؛ جوادی آملی، ۱۳۸۲، ج ۸: ۳۹۹-۴۲۸). در این مطالعات، بحث از صادر نخستین صرفاً در مقام نتیجه منطقی قاعده الواحد مطرح شده و مسئله هویت مفهومی آن یا تنوع تعابیر ناظر به آن، موضوع مستقل پژوهش قرار نگرفته است. از این رو، سهم این آثار در تبیین مبانی نظری صدور انکارناپذیر است، اما از حیث تحلیل نظام‌مند نام‌های صادر نخستین، خلأ پژوهشی همچنان باقی است.

رویکرد دوم، پژوهش‌هایی است که به بررسی مفاهیم خاص ناظر به صادر نخستین اختصاص یافته‌اند؛ از جمله عقل اول، فیض منبسط، وجود منبسط، نفس رحمانی، نور محمدی، عماء، هباء و تعین اول. وجه مشترک این مطالعات آن است که هر یک یکی از این مفاهیم را در چارچوب منظومه فکری فیلسوف یا عارفی خاص، یا در سنتی معین از حکمت و عرفان اسلامی، تحلیل کرده‌اند. پیامد این رویکرد آن است که نسبت مفهومی این تعابیر با یکدیگر و امکان ارجاع آنها به یک مسمای واحد، کمتر به صورت فراگیر و تطبیقی بررسی شده و در نتیجه، تصویری جامع از شبکه مفهومی اسامی صادر نخستین شکل نگرفته است.

رویکرد سوم، به گردآوری یا معرفی اسامی صادر نخستین نزدیک‌تر است. در میان آثار موجود، فهرست هشتاد و یک‌گانه علامه حسن‌زاده آملی مهم‌ترین کوشش مستقل در این زمینه به شمار می‌رود. اهمیت این اثر در آن است که برای نخستین بار طیف گسترده‌ای از تعابیر پراکنده در متون حکمی و عرفانی را در یک مجموعه گردآورده است (حسن‌زاده آملی، ۱۳۸۶، ج ۲: ۷۷-۷۸؛ نیز ۱۳۸۳، ج ۲: ۳۷۴). با این همه، غرض اصلی آن، تأسیس نظریه‌ای در باب نام‌شناسی صادر نخستین یا ارائه الگویی روش‌شناختی برای احصا و اعتبارسنجی اسامی نبوده است؛ از این رو، معیار گزینش منابع، ضابطه تشخیص عناوین مستقل از مترادفات، حدود استقصای منابع و مبنای تحلیل وجوه تسمیه به صورت صریح و نظام‌مند تبیین نشده است. افزون بر آن، خود مؤلف نیز ادعای استقصای نهایی همه تعابیر را مطرح نکرده و امکان استمرار تتبع در منابع را مفروض دانسته است (حسن‌زاده آملی، ۱۳۸۶، ج ۲: ۷۸).

از تحلیل مجموعه پژوهش‌های پیشین، سه خلأ بنیادین آشکار می‌شود: نخست، فقدان چارچوبی روش‌شناختی برای شناسایی و اعتبارسنجی اسامی صادر نخستین؛ دوم، نبود تحلیلی جامع از وجوه تسمیه و مبانی اطلاق این تعابیر؛ و سوم، فقدان الگویی منسجم برای تبیین نسبت وجودشناختی

مفاهیمی چون عقل اول، فیض منبسط، نفس رحمانی، نور محمدی، عماء و هباء در ذیل یک حقیقت واحد. براین اساس، نوآوری پژوهش حاضر نه در صرف افزودن چند عنوان به فهرست‌های پیشین، بلکه در تدوین چارچوبی روشمند برای احصا، اعتبارسنجی، طبقه‌بندی و تحلیل اسامی صادر نخستین بر پایه منابع دست اول فلسفی، عرفانی و روایی است؛ چارچوبی که افزون بر تکمیل فهرست موجود، امکان بازسازی نسبت مفهومی این تعابیر و تبیین وحدت مسمای آنها را نیز فراهم می‌آورد.

در میان آثار موجود، مهم‌ترین کوشش مستقل در زمینه گردآوری نام‌های صادر نخستین، فهرست هشتاد و یک‌گانه‌ای است که علامه حسن‌زاده آملی در هزار و یک کلمه و نیز در تعلیقه خود بر الحکمة المتعالیة ارائه کرده‌است. اهمیت این اثر در آن است که برای نخستین بار طیف گسترده‌ای از تعابیر پراکنده در متون حکمی و عرفانی را ذیل یک مسماء گردآورده و بدین ترتیب زمینه مناسبی برای مطالعات بعدی فراهم ساخته‌است (حسن‌زاده آملی، ۱۳۸۶، ج ۲: ۷۷-۷۸؛ نیز ۱۳۸۳، ج ۲: ۳۷۴). باین همه، هدف اصلی این اثر، ارائه نظریه‌ای در باب نام‌شناسی صادر نخستین یا تبیین معیارهای احصا و اعتبارسنجی اسامی نبوده‌است؛ ازاین‌رو، ضابطه تشخیص عناوین مستقل از مترادفات، قلمرو استقصای منابع و تحلیل نظام‌مند و جوه تسمیه به‌صورت روشمند تبیین نشده‌است. افزون بر این، خود مؤلف نیز تصریح می‌کند که این تتبع پایان‌یافته تلقی نمی‌شود و همچنان ظرفیت تأمل و استقصای بیشتر وجود دارد (حسن‌زاده آملی، ۱۳۸۶، ج ۲: ۷۸).

در کنار این اثر، متون اصلی عرفان نظری نیز هرچند با هدف نام‌شناسی صادر نخستین تألیف نشده‌اند، حاوی اشارات ارزشمندی به تعابیر و وجوه تسمیه آن هستند. برای نمونه، قونوی در إعجاز البیان از عناوینی چون «نفس رحمانی»، «عماء»، «برزخ اول» و «آخر مرتبة الغیب» سخن می‌گوید و مناسبت هر یک را با مقام صدور توضیح می‌دهد (قونوی، ۱۳۷۵: ۴۹، ۸۰، ۱۰۴). سیدحیدر آملی در تفسیر المحيط الأعظم تعابیری مانند «هباء»، «نفس رحمانی»، «عرش»، «کرسی» و «لوح محفوظ» را در تبیین مراتب ظهور به کار می‌برد (سیدحیدر آملی، ۱۳۸۲، ج ۲: ۳۸-۴۴، ۴۴۳-۴۴۲) و قیصری در شرح فصوص الحکم و جامی در نقد النصوص نیز از مفاهیمی همچون «وجود منبسط» و «مرتبه جمع» در همین سیاق بهره می‌گیرند (قیصری، ۱۳۷۵، ج ۱: ۱۱۷-۱۱۹؛ جامی، ۱۳۷۰: ۵۱-۵۲). باین حال، این آثار در مقام گردآوری جامع اسامی یا تحلیل تطبیقی نسبت آنها با یکدیگر نیستند، بلکه هر یک تنها در چارچوب دستگاه نظری خاص خود به بخشی از این منظومه مفهومی پرداخته‌اند.

۱. مبانی نظری

پژوهش حاضر بر این فرض استوار است که تحلیل اسامی صادر نخستین، بدون تبیین مبانی هستی‌شناختی و روش‌شناختی آن، به فهرستی از اصطلاحات پراکنده فروکاسته خواهد شد. ازاین‌رو، مقصود از «مبانی نظری» در این مقاله، نه بازسازی تفصیلی مباحث مربوط به قاعده الواحد یا اثبات فلسفی آن، بلکه تبیین اصولی است که بر اساس آنها می‌توان هویت صادر نخستین، معیار تشخیص

اسامی و نحوه تحلیل وجوه تسمیه را توضیح داد. بدین سان، مباحثی که در آثار حکمای مشاء، اشراق، حکمت متعالیه و عرفان نظری درباره اثبات قاعده الواحد مطرح شده‌اند، مفروض این پژوهش تلقی می‌شوند و تنها آن مقدار از آنها مورد استفاده قرار می‌گیرد که در فهم مسئله تحقیق نقش مستقیم دارند.

۱-۱. قاعده الواحد و قلمرو آن در پژوهش حاضر

قاعده «الواحد لا یصدر عنه إلا الواحد» یکی از اصول بنیادین نظام علیت در فلسفه اسلامی است که بر اساس آن، از فاعل بسیط و واحد از جمیع جهات، تنها یک معلول بی‌واسطه صادر می‌شود. تقریرهای مختلف این قاعده در آثار ابن سینا، سهروردی، خواجه نصیرالدین طوسی و صدرالمتهلین، هرچند در نحوه بیان تفاوت‌هایی دارند، در این نتیجه مشترک‌اند که نخستین مرتبه صدور از مبدأ متعال، حقیقتی واحد است. (ابن سینا، ۱۳۷۵: ج ۳، ۱۲۲-۱۲۷؛ طوسی، ۱۳۷۵: ج ۳، ۱۲۲-۱۲۷؛ صدرالمتهلین شیرازی، ۱۹۸۱: ج ۷، ۲۰۵) پژوهش حاضر این اصل را به منزله مبنایی پذیرفته‌شده مفروض می‌گیرد و از این رو، در مقام تقریر یا دفاع از آن نیست؛ زیرا مسئله اصلی مقاله نه اثبات قاعده، بلکه شناسایی و تحلیل تعابیری است که در منابع حکمی، عرفانی و روایی برای این حقیقت واحد به کار رفته‌اند. بنابراین، قاعده الواحد صرفاً افق هستی‌شناختی بحث را مشخص می‌کند و نقطه عزیمت پژوهش به‌شمار می‌رود، نه موضوع مستقل آن.

۲-۱. وحدت حقیقت و تنوع وجوه تسمیه

اساس این پژوهش بر تمایز میان وحدت مسما و کثرت اسماء استوار است. در سنت فلسفی و عرفانی اسلام، کثرت تعابیر همواره به معنای کثرت حقایق نیست؛ بلکه بسیاری از اسامی، از حیثیات و اعتبارات متفاوت یک حقیقت واحد حکایت می‌کنند. (صدرالمتهلین شیرازی، ۱۹۸۱: ج ۲، ۳۳۱؛ قونوی، ۱۳۷۵: ۱۰۴؛ سیدحیدر آملی، ۱۳۸۲: ج ۲، ۳۸-۴۰، ۴۴۲-۴۴۳) بر همین اساس، تعابیری مانند «عقل اول»، «نور محمدی»، «فیض منبسط»، «نفس رحمانی»، «عما»، «هباء»، «قلم»، «روح اعظم» و مانند آن، پیش از آنکه به‌عنوان موجوداتی مستقل تلقی شوند، باید از حیث مبنای اطلاق و جهت دلالت تحلیل شوند. از این رو، اصل حاکم بر این پژوهش، حمل تعابیر متعدد بر یک حقیقت است، مگر آنکه قرائن صریح متنی یا مبانی خاص یک دستگاه فلسفی یا عرفانی، بر تعدد مسما دلالت کند. این اصل، امکان تحلیل تطبیقی اسامی و تبیین نسبت آنها را در چارچوب یک نظام وجودشناختی واحد فراهم می‌آورد.

۳-۱. مبنای احصا و اعتبارسنجی اسامی

یکی از نوآوری‌های این پژوهش، ارائه ضابطه‌ای روشن برای احصا و ارزیابی اسامی صادر نخستین است. براین اساس، صرف حضور یک اصطلاح در متون فلسفی، عرفانی یا روایی، برای قرار گرفتن آن

در شمار اسامی صادر نخستین کافی نیست؛ بلکه اطلاق آن باید بر پایه شواهد صریح و معتبر احراز شود. از این رو، هر عنوان زمانی در فهرست نهایی این پژوهش قرار می‌گیرد که سه شرط را احراز کند: نخست، در یکی از منابع دست‌اول بر نخستین تعیین یا نخستین صادر از مبدأ متعال اطلاق شده باشد؛ دوم، اطلاق آن بر صادر نخستین مستند به قرینه‌ای روشن در همان متن باشد، نه صرف برداشت شارح یا مشابهت اصطلاحی؛ و سوم، جایگاه آن در منظومه وجودشناختی صاحب اثر و نسبتش با دیگر تعابیر قابل تبیین باشد. بر پایه این معیار، فهرست اسامی نه حاصل گردآوری صرف، بلکه نتیجه احصایی روشمند و قابل ارزیابی خواهد بود.

۴-۱. مبنای تحلیل وجوه تسمیه

تنوع اسامی صادر نخستین، بازتاب تنوع حیثیات وجودی آن حقیقت است. هر نام، به اعتبار جنبه‌ای خاص از نسبت صادر نخستین با مبدأ، عالم یا مراتب ظهور برگزیده شده‌است؛ از این رو، تفاوت اسامی لزوماً به معنای تفاوت مصادیق نیست. (قونوی، ۱۳۷۵: ۴۹، ۱۰۴؛ صدرالمآلهین شیرازی، ۱۳۷۸: ج ۱، ۱۹۲-۱۹۳) در این پژوهش، مبنای طبقه‌بندی اسامی، نه مشابهت‌های لفظی و نه صرف انتساب آنها به یک سنت فکری، بلکه جهت دلالت وجودشناختی هر عنوان است. بر این اساس، برخی نام‌ها بر نحوه افاضه و گسترش وجود دلالت دارند، مانند «فیض منبسط» و «نفس رحمانی»؛ برخی بر جنبه ادراکی و عقلانی، مانند «عقل اول» و «قلم»؛ برخی بر حیثیت نوری و ظهوری، مانند «نور محمدی» و «نور اقرب»؛ و برخی دیگر بر مقام جامعیت، برزخیت یا تعیین نخستین، مانند «عماء»، «هباء» و «برزخ اول» (قونوی، ۱۳۷۵: ۴۹، ۸۰، ۱۰۴؛ سهروردی، ۱۳۷۴: ج ۲، ۱۲۶-۱۲۸؛ سیدحیدر آملی، ۱۳۸۲: ج ۲، ۳۸-۴۰). این شیوه تحلیل، امکان آن را فراهم می‌کند که تنوع اصطلاحات، به جای آنکه موجب تکثر بی‌ضابطه مفاهیم شود، در قالب منظومه‌ای واحد و منسجم بازخوانی گردد.

بر پایه این مبانی، مقاله حاضر می‌کوشد از سطح گردآوری اسامی فراتر رود و با تکیه بر تحلیل فلسفی و عرفانی، نسبت مفهومی تعابیر گوناگون صادر نخستین را بازسازی کند. از این رو، نوآوری تحقیق نه در صرف افزودن چند عنوان به فهرست‌های پیشین، بلکه در ارائه چارچوبی روشمند برای احصاء، اعتبارسنجی، طبقه‌بندی و تحلیل وجوه تسمیه صادر نخستین است؛ چارچوبی که امکان فهم وحدت مسماء در پس کثرت اسماء را بر پایه منابع اصیل حکمت و عرفان اسلامی فراهم می‌آورد.

۲. یافته‌ها

یافته‌های این پژوهش بر پایه بررسی نظام‌مند منابع دست‌اول فلسفی، عرفانی و روایی به دست آمده‌است. فرایند استخراج داده‌ها بر اساس معیارهای تبیین‌شده در بخش «مبانی نظری» انجام گرفت؛ بدین معنا که تنها عناوینی در فهرست نهایی وارد شدند که اطلاق آنها بر صادر نخستین در

متن اصلی به صورت صریح یا با قرینه معتبر قابل احراز بوده و جایگاه آنها در منظومه وجودشناختی مؤلف نیز قابل تبیین بوده است. از این رو، ملاک احصای اسامی، صرف وجود یک اصطلاح در منابع نبوده، بلکه دلالت معتبر آن بر نخستین صادر از مبدأ متعال و امکان تحلیل نسبت آن با دیگر تعابیر، معیار اصلی پذیرش یا عدم پذیرش هر عنوان بوده است.

براین اساس، ابتدا تمامی تعابیر مرتبط با صادر نخستین از منابع مورد بررسی استخراج شد؛ سپس با مقابله و تطبیق متون، عناوین مترادف یا تعابیری که صرفاً اختلاف لفظی داشتند و به یک مسمای واحد دلالت می کردند، ادغام گردید و تنها عناوینی که از حیث مفهوم یا جهت تسمیه دارای استقلال نسبی بودند، در فهرست نهایی باقی ماندند. بدین ترتیب، فهرست حاضر حاصل گردآوری صرف اسامی نیست، بلکه نتیجه فرایند احصا، ارزیابی و اعتبارسنجی اصطلاحات در چارچوب ضوابط این پژوهش است.

۲-۱. آمار کلی و پراکندگی اسامی

بر اساس ضوابط یادشده، ۹۴ عنوان قابل انتساب به صادر نخستین در قلمرو منابع بررسی شده شناسایی و طبقه بندی شد. از این تعداد، ۸۱ عنوان در فهرست مشهور علامه حسن زاده آملی آمده است (حسن زاده آملی، ۱۳۸۶: ج ۲، کلمه ۲۲۸: ۷۷-۷۸؛ نیز: ۱۳۸۳، ج ۲، ۳۷۴) و ۱۳ عنوان دیگر با مراجعه تطبیقی به منابع روایی، اشراقی و عرفانی و بر اساس معیارهای این پژوهش شناسایی گردید که در فهرست مزبور انعکاس نیافته است.

شایان ذکر است که این تعداد، ناظر به قلمرو منابع بررسی شده و ضوابط احصای این پژوهش است و ادعای استقصای مطلق همه تعابیر موجود در سنت فلسفی و عرفانی اسلامی را ندارد؛ زیرا با شناسایی منابع جدید یا نسخه های کمتر شناخته شده، امکان دستیابی به تعابیر دیگری نیز وجود خواهد داشت. از این رو، آنچه در این پژوهش ارائه می شود، جامع ترین فهرست مستند در محدوده منابع مورد بررسی است، نه ادعای پایان یافتن فرایند احصای اسامی صادر نخستین. پراکندگی این ۹۴ عنوان در هفت دسته مفهومی به شرح جدول ۱ است.

جدول ۱- پراکندگی عنوان‌های ۹۴ گانه

ردیف	دسته مفهومی	تعداد نام	درصد	نمونه نام‌های نماینده
۱	وجودی و فیضی	۲۰	۲۱/۳	الفیض المنبسط، الوجود المنبسط، العنصر الأول، الهیولی الأولى، مادة الموجودات
۲	نورانی و ظلی	۹	۹/۶	النور، الظل، نور أقرب، نور أعظم، حاجب أکرم، نور النبی
۳	رحمتی و نفسی	۷	۷/۴	النفس الرحمانی، النفس الالهی، الرحمة الشاملة، الرحمة العامة، الإمداد الالهی
۴	تعینی و برزخی	۱۰	۱۰/۶	التعین الأول، البرزخ الأول، آخر مرتبة الغیب، أول مرتبة الشهادة، مرکز الدائرة
۵	عرشی، کتابی و علمی	۸	۸/۵	العرش، الكرسي، اللوح المحفوظ، أم الكتاب، القلم، الإمام المبین
۶	انسان کامل و خلافت	۴	۴/۳	مقام الإنسان الكامل، خليفة الله، مرآة الحق، الولاية
۷	رمزی و عرفانی خاص	۳۶	۳۸/۳	العماء، الهباء، العنقاء، بهمن، أسفهلار، صورة العماء، أب الأکوان، ینبوع ممکنات
	مجموع	۹۴	۱۰۰	

تحلیل آماری جدول نشان می‌دهد که کثرت اسامی صادر نخستین، بیش از آنکه از تعدد حقیقت حکایت کند، بازتاب تفاوت منظرهای فلسفی، عرفانی و روایی در توصیف یک حقیقت واحد است. به بیان دیگر، هر یک از این تعابیر بر حیثیتی خاص از صادر نخستین دلالت دارد؛ از این رو، تنوع نام‌ها را باید ناشی از تعدد وجوه تسمیه دانست، نه لزوماً تعدد مسمی. همچنین، تمرکز بیشترین حجم اصطلاحات در حوزه تعابیر رمزی و عرفانی، بیانگر آن است که عرفان نظری برای تبیین نخستین مرتبه ظهور، بیش از فلسفه مشاء و حتی حکمت متعالیه، از زبان نمادین، اشاری و تمثیلی بهره گرفته است؛ در مقابل، نام‌های رایج در سنت فلسفی عمدتاً ناظر به جایگاه وجودشناختی صادر نخستین در نظام علیت و مراتب هستی هستند.

۲-۲. دسته‌بندی مفهومی نام‌ها با مستندات کلیدی

در ادامه، هر یک از هفت دسته با ذکر مستندات اصلی و نمونه نام‌ها ارائه می‌شود.

۲-۲-۱. نام‌های وجودی و فیضی (۲۰ نام)

وجه تسمیه: سعه وجودی و سریان فیض.

مستندات اصلی: (قونوی، ۱۳۷۵: ۸۰، ۱۰۳؛ صدرالمآلهین، ۱۳۷۸: ج ۱، ۱۹۱؛ ج ۴، ۳۵۴؛

سیدحیدر آملی، ۱۳۸۲: ج ۲، ۳۹-۴۰؛ ابن عربی، بی‌تا: ج ۱، ۲۶۰، ۷۲۱).

نام‌ها: فیض المنبسط، الوجود المنبسط، فیض الذاتی، الوجود الفاضل، الإفاضة، نزول الوجود الواجبی، مادة الموجودات، مادة الممكنات، الهیولی الأولى، الهیولی الكلية، الجوهر الهیولانی، أصل الأصول، العنصر الأول، الرق المنشور.

۲-۲-۲. نام‌های نورانی و ظلی (۹ نام)

وجه تسمیه: نسبت دوگانه به بالا (نور) و پایین (ظل).
مستندات اصلی: (قونوی، ۱۳۷۵: ۴۹، ۸۰؛ سهروردی، ۱۳۷۴: ج ۲، ۱۲۶-۱۲۸؛ مجلسی، ۱۴۰۴: ج ۱۵، ۱۹).
نام‌ها: النور، النور المرشوش، نور أقرب، نور أعظم، حاجب أكرم، نور النبی، نور أعلى، الظل، الظل الممدود.

۲-۲-۳. نام‌های رحمتی و نفسی (۷ نام)

وجه تسمیه: سریان رحمت الهی و تشبیه به نفس انسان.
مستندات اصلی: (قونوی، ۱۳۷۵: ۴۸؛ صدر المتألهین، ۱۳۷۸: ج ۱، ۱۹۱-۱۹۴؛ سیدحیدر آملی، ۱۳۸۲: ج ۲، ۳۸، ۴۴۲).
نام‌ها: النفس الرحمانی، النفس الإلهی، الرحمة الشاملة، الرحمة العامة، الرحمة الذاتية، الرحمة الامتنانية، الإمداد الإلهی.

۲-۲-۴. نام‌های تعینی و برزخی (۱۰ نام)

وجه تسمیه: حد واسط بودن میان غیب مطلق و شهادت.
مستندات اصلی: (قونوی، ۱۳۷۵: ۴۹، ۱۰۴؛ سیدحیدر آملی، ۱۳۸۲: ج ۲، ۴۰).
نام‌ها: التعین الأول، التعین الثاني، البرزخ الأول، الحد الفاصل، آخر مرتبة الغیب، أول مرتبة الشهادة، الغیب الإضافی الأول، مركز الدائرة، محل نفوذ الإقتدار، أول مراتب التعین.

۲-۲-۵. نام‌های عرشی، کتابی و علمی (۸ نام)

وجه تسمیه: نظام علم الهی و ثبت حقایق اشیاء.
مستندات اصلی: (سیدحیدر آملی، ۱۳۸۲: ج ۲، ۳۸، ۴۴۳؛ کلینی، ۱۴۰۷: ج ۱، ۱۳۲؛ قونوی، ۱۳۷۵: ۸۰).
نام‌ها: العرش، الكرسي، اللوح المحفوظ، أم الكتاب، أم الكتاب المسطور، الإمام المبین، القلم، المعلم الأول.

۲-۲-۶. نام‌های انسان کامل و خلافت (۴ نام)

وجه تسمیه: غایت هستی و مظهریت تام اسماء و صفات.

مستندات اصلی: (قونوی، ۱۳۷۵: ۴۹؛ صدرالمتألهین، ۱۳۷۸: ج ۱، ۱۹۴؛ سیدحیدر آملی، ۱۳۸۲: ج ۲، ۴۴۲).

نام‌ها: مقام الإنسان الكامل، خلیفه الله، مرآة الحق، الولاية.

۲-۷. نام‌های رمزی و عرفانی خاص (۳۶ نام)

وجه تسمیه: اصطلاحات کشفی، تمثیلات روایی و مصطلحات حکمت خسروانی.

مستندات اصلی: (سیدحیدر آملی، ۱۳۸۲: ج ۲، ۳۸-۴۰، ۴۴۲-۴۴۳؛ قونوی، ۱۳۷۵: ۴۹، ۱۰۴؛ ابن عربی، بی‌تا: ج ۱، ۷۲۱؛ ج ۲، ۱۵۰؛ سهروردی، ۱۳۷۴: ج ۲، ۱۲۸؛ کلینی، ۱۴۰۷: ج ۱، ۸۳؛ مجلسی، ۱۴۰۴: ج ۱۵، ۱۹).

نام‌ها: العماء، الهباء، العنقاء، الغمام، البخار العام، الماء الذي هو أصل كل شيء، أسفہسالار، بهمن، حضرت ربوبیت، رئیس أنوار قدسیه، أبوالآباء، ينبوع ممکنات، أمر أول، صورة العماء، الطبیعیة الكلية، الخزانة الجامعة، مرتبة الجمع، المرتبة الجمعیة، حضرة الأسماء، حضرة الحقائق، حضرة الواحیدیة، حضرة أحدىة الجمع، أحدىة عین الجوهر المعقول، صاحبة الأحدىة، أب الأکوان، أم عالم الإمكان، الصادر الأول، التجلی الساری، التجلی علی الغیر، الظهور الثانوی، المحبة الإفعالیة، العلیة، التأثير، المفیض، العقل.

۳. نام‌های افزوده جدید (۱۳ نام)

پس از مقایسه فهرست استخراج شده با فهرست ۸۱ نامی علامه حسن‌زاده آملی، ۱۳ نام جدید که در فهرست ایشان وجود نداشت، احصاء گردید (جدول ۲).

به طور خلاصه، یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که:

۱. تعداد اسامی صادر نخستین در منابع حکمی و عرفانی، بیش از آن است که در فهرست علامه حسن‌زاده آملی گردآوری شده است و دست کم ۱۳ نام دیگر قابل افزودن است.
۲. این ۹۴ نام را می‌توان در هفت دسته مفهومی منسجم طبقه‌بندی کرد که هر دسته ناظر به یکی از نسبت‌های صادر نخستین (با مبدأ یا با عالم کثرت) یا یکی از اصطلاحات خاص یک مکتب است.
۳. بیشترین تنوع نام‌ها در دسته رمزی و عرفانی خاص (۳۶ نام) مشاهده می‌شود که نشان‌دهنده غنای تعبیر کشفی در عرفان ابن عربی و پیروان اوست.
۴. منابع روایی (مانند روایت «نور النبی» و «القلم») و منابع اشرافی (مانند «بهمن» و «أسفہسالار») نام‌هایی دارند که در فهرست‌های پیشین مغفول مانده بودند.

جدول ۲- نام‌های تازه فهرست شده

ردیف	نام	مستند اصلی	منبع (نوع)
۱	نور النبى	(مجلسی، ۱۴۰۴ق، ج ۱۵: ۱۹) روایت «أول ما خلق الله نور نبيك يا جابر»	روایی
۲	القلم	(کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱: ۱۳۲)؛ روایت «أول ما خلق الله القلم»	روایی
۳	بهمن	(سهروردی، ۱۳۷۴، ج ۲: ۱۲۸)	اشراقی
۴	أسفہسالار	سهروردی، ۱۳۷۴، ج ۲، ص ۱۲۸	اشراقی
۵	حاجب اکرم	(سهروردی، ۱۳۷۴، ج ۲: ۱۲۶-۱۲۸)	اشراقی
۶	أبوالباء	(حسن‌زاده آملی، ۱۳۸۶، ج ۲، کلمه ۲۲۸)	عرفانی
۷	ینبوع ممکنات	همان	عرفانی
۸	أمر أول	همان	عرفانی
۹	نور أعلی	همان	عرفانی
۱۰	حضرت ربوبیت	همان	عرفانی
۱۱	رئیس أنوار قدسیه	همان	عرفانی
۱۲	العنقاء	(حسن‌زاده آملی، ۱۳۸۶، ج ۲، کلمه ۲۲۸)	عرفانی
۱۳	الغمام	همان	عرفانی (روایی)

۳. بحث و تحلیل وجوه تسمیه

در این بخش، پس از تبیین چارچوب نظری حاکم بر تحلیل، وجوه تسمیه هر یک از هفت دسته به تفکیک بررسی شده و نسبت میان نام‌های کلیدی در قالب یک نظام هستی‌شناختی واحد تبیین می‌گردد.

۳-۱. چارچوب نظری: کثرت نام‌ها در عین وحدت مستی

پیش از پرداختن به تحلیل وجوه تسمیه، باید بر این نکته تأکید کرد که تمامی ۹۴ نام گردآوری شده، به یک حقیقت وجودی واحد اشاره دارند. این مطلب در منابع حکمی و عرفانی به‌روشنی بیان شده و بر سه اصل استوار است:

اصل اول: قاعدة بسیط الحقیقة (بسیط الحقیقة کل الأشياء). بر اساس این قاعده، هر چه وجود، بسیط‌تر و شدیدتر باشد، جامعیت بیشتری نسبت به معانی و آثار دارد. صدرالمتألهین در این باره می‌گوید: «کَلِمَا كَانَ الوجود أَشَدَّ قُوَّةً وَ بَسَاطَةً، كَانَ أَكْثَرَ جَمْعاً للمعانی وَ أَكْثَرَ أَثَرًا» (صدرالمتألهین، ۱۹۸۱: ج ۲، ۳۳۱) وی می‌افزاید: «فکل ما هو أشرف وجوداً و أشدَّ بساطةً و أكثر روحانیةً و ارتفاعاً عن الموادَّ الجسمانیة، فإنه أكثر جمعاً للمعانی و الصفات و أكثر أفعالاً و آثاراً.» (صدرالمتألهین، ۱۹۸۱:

ج ۲، ۳۳۱). واجب تعالی که بسیط محض من جمیع الجهات است، «کُلُّ الْأَشْیَاء» است به نحو احاطه قیومیه (سبزواری، ۱۳۷۹: ج ۲، ۶۴). صادر نخستین نیز به تبع واجب، دارای وحدت ظلی و تشکیکی است و می تواند جامع کثرات باشد بدون آن که خود متکثر گردد.

اصل دوم: اختلاف اعتبارات عقل و شهود. عقل بشری به دلیل محدودیت خود، نمی تواند یکباره به تمام ابعاد یک حقیقت واحد احاطه پیدا کند. از این رو، ناچار است از زوایای گوناگون به آن حقیقت بنگرد و هر بار وجهی از وجوه آن را لحاظ کند. این اعتبارات مختلف (که گاه تا ۹۴ عدد می رسد) منشأ اختلاف نام هاست، نه تعدد حقیقی مسمی. صدر المتألهین در تفسیر القرآن الکریم، با استناد به تشبیه «حرف واحد» که بسته به مقاطع مختلف حروف، القاب متعدّد می یابد، می نویسد: «فهذا حرف واحد مبسوط اختلفت علیه ألقاب كثيرة لظهوره فی مراتب و مظاهر متعدّدة قابل بذاته کلاً منها، فاختلف الاعتبارات فاختلفت الأسماء كذلك.» (صدر المتألهین، ۱۳۷۸: ج ۱، ۱۹۲-۱۹۳) قونوی در إعجاز البیان نیز می گوید: «هذا الغیب هو أصل کُلِّ ما ظهر و علم ... و أقرب المراتب نسبة إلى هذا الغیب العماء الذی هو النفس الرحمانی، و إليه تستند الأحدیّة التي هی أول أحكام التعیّن الأول.» (قونوی، ۱۳۷۵: ۱۰۴) در این عبارت، «عماء»، «نفس رحمانی»، «أحدیّة» و «تعیّن اول» همگی به یک حقیقت اشاره دارند و اختلاف نام ها ناشی از نسبت سنجی آن حقیقت با مراتب بالاتر (غیب مطلق) و پایین تر (عالم شهادت) است.

اصل سوم: وحدت شخصیّه وجود در حکمت متعالیه. بر اساس این اصل، حقیقت وجود واحد شخصی است و کثرات، شئون و مظاهر آن حقیقت واحد هستند. (صدر المتألهین، ۱۹۸۱: ج ۱، ۴۵-۵۰). استاد جوادی آملی در تطبیق این اصل بر قاعده الواحد می نویسد: «وحدت صادر نخست، وحدت تشکیکی ظلی است و این واحد مشکک از واحد حقیقی صادر می شود. وحدت تشکیکی ظلی، همه کثرات شخصی، عددی، نوعی و جنسی را فرامی گیرد و با کثرت تشکیکی جمع می شود.» (جوادی آملی، ۱۳۸۲: ج ۸، ۴۰۰-۴۰۱)

۲-۳. تحلیل وجوه تسمیه هفت دسته

«عماء»: در روایت نبوی آمده است: «كان الله في عماء ما فوقه هواء و ما تحته هواء» (ابن عربی، بی تا، ج ۲: ۱۵۰). عماء به معنای ابر یا مایه رقیق وجودی است که نخستین تعین حق در آن رخ می دهد. قونوی «عماء» را همان «نفس رحمانی» می داند. (قونوی، ۱۳۷۵: ۴۹)

«هباء»: در قرآن کریم آمده است: «فَكَانَتْ هَبَاءً مُنْبَثًّا» (واقعه: ۶). ابن عربی هباء را «جوهر الهیولی الكل» معرفی می کند که صورت های عالم در آن نقش می بندد. (ابن عربی، بی تا، ج ۱: ۷۲۱) سیدحیدر آملی نیز آن را جوهره ای می داند که «لا تخلو صورة منها.» (سیدحیدر آملی، ۱۳۸۲، ج ۲: ۳۹)

«بهمن» و «اسفہسالار»: سهروردی در حکمة الإشراق، صادر اول را «نور اقرب» و «نور عظیم» می‌نامد و می‌گوید: «و ربّما سامه بعض الفهلویة بهمن.» بهمین در اوستا «وهومنه» به معنای «اندیشه نیک» و نخستین امشاسپند است. (سهروردی، ۱۳۷۴، ج ۲: ۱۲۸؛ کرین، ۱۳۸۳: ۲۹۵-۲۹۶) «اسفہسالار» (سپهسالار) نیز لقبی است که به فرشته‌ای که سپاه انوار را رهبری می‌کند، اطلاق می‌شود.

«الماء»: در روایات متعددی از امام باقر و امام صادق (علیهما السلام) نقل شده است: «أول ما خلق الله الماء» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱: ۸۳؛ صدوق، ۱۳۹۸ق، ج ۱: ۶۶-۶۷). روشن است که مراد آب مادی نیست، بلکه «جوهر بسیطی است که مایه و ماده صنع الهی است» (سیدحیدر آملی، ۱۳۸۲، ج ۲: ۳۹).

۳-۳. تبیین نسبت میان نام‌های کلیدی در یک نظام هستی‌شناختی واحد

پس از تحلیل وجوه تسمیه هر دسته، این پرسش اساسی مطرح می‌شود که نسبت میان نام‌های کلیدی نفس رحمانی، فیض منبسط، عقل اول، نور محمدی، عماء، هباء چیست؟ آیا این‌ها شش حقیقت جداگانه هستند یا یک حقیقت واحد با شش اعتبار متفاوت؟ بر اساس مبانی نظری تبیین شده، به‌ویژه قاعده بسیط‌الحقیقه، سنخیت ظالی و وحدت شخصیه وجود، پاسخ این است که تمام این نام‌ها به یک حقیقت واحد اشاره دارند، اما هر یک ناظر به جنبه‌ای خاص از آن حقیقت است. این نظام هستی‌شناختی را می‌توان در قالب دو رویکرد اصلی تبیین کرد که در نهایت به یک نقطه مشترک می‌رسند.

۳-۳-۱. رویکرد اول: رویکرد حکمت متعالیه (صدر المتألهین، سبزواری، علامه طباطبائی)

در این رویکرد، صادر نخستین «فیض منبسط» یا «وجود منبسط» نامیده می‌شود. این فیض، یک حقیقت وجودی واحد است که دارای مراتب تشکیکی از شدید تا ضعیف است. صدر المتألهین در مقام جمع میان حکیمان قائل به عقل اول و عارفان قائل به فیض منبسط می‌گوید: «إنّ هذا الفیض المنبسط أو الوجود المطلق المنبسط، یشمل جمیع مراتب الخلق، و فی کل مرتبة و کل تنزّل، یصاحبه تعین خاصّ و ماهیة مخصوصة، و العقل الأول هو تعین هذا الفیض المنبسط.» (صدر المتألهین، ۱۹۸۱، ج ۲: ۳۳۱) در این نگاه:

۱. فیض منبسط صادر نخستین بالذات است.
۲. عقل اول نخستین تعین و شدیدترین مرتبه آن فیض است.
۳. نفس رحمانی همان فیض منبسط است از آن جهت که ساری در جمیع موجودات و تشبیه به نفس انسانی دارد.
۴. عماء و هباء تعابیر رمزی از اجمال و ابهام آن فیض در نخستین تعین خود هستند.

۵. نور محمدی و انسان کامل همان فیض منبسط است از آن جهت که در مقام غایت و کمال، به صورت یک شخصیت کامل، یعنی حقیقت محمدیه، متعین می شود.

۳-۳-۲. رویکرد دوم: رویکرد عرفان نظری (ابن عربی، قونوی، قیصری)

در این رویکرد، صادر نخستین «نفس رحمانی» و «عماء» نامیده می شود. قونوی «عماء» را همان «نفس رحمانی» می داند. نفس رحمانی «حضرت جمع» و «مظهر اسم الرحمن» است. فیض منبسط در این رویکرد گاهی به نفس رحمانی و گاهی به «فیض اقدس» (تعین علمی اعیان ثابته) اطلاق می شود. عقل اول در این رویکرد، از شئون نفس رحمانی به شمار می آید، نه خود نفس رحمانی. (قونوی، ۱۳۷۵: ۴۹) هم چنین وی در رساله النصوص تصریح می کند: «لکن ذلک الواحد عندنا هو الوجود العام المفاض على أعيان المكونات ... لیس كما يذكره أهل النظر من الفلاسفة.» (قونوی، ۱۳۸۴: ۹۲)

۳-۳-۳. نسبت میان این دو رویکرد

با دقت در عبارات صدرالمتألهین که خود از عرفان نظری تأثیر پذیرفته است، می توان دریافت که اختلاف میان این دو رویکرد، اختلافی لفظی و اعتباری است، نه حقیقی. هر دو رویکرد بر این نکته اتفاق دارند که صادر نخستین یک حقیقت وجودی واحد است که در مرتبه عقل اول، تعین یافته و در مرتبه انسان کامل، ظهور تام یافته است. نام هایی مانند «فیض منبسط»، «نفس رحمانی»، «عماء» و «هباء» همگی به همان یک حقیقت اشاره دارند، با این تفاوت که حکمت متعالیه بر جنبه «وجودشناسی» و عرفان نظری بر جنبه «نورشناسی» و «رحمت شناسی» تأکید بیشتری دارد.

تفاوت صادر اول و مخلوق اول

استاد علامه حسن زاده آملی در تعلیقه خود بر اسفار میان «صادر اول» و «مخلوق اول» تفاوت می گذارد؛ چرا که اصل خلق، تقدیر است؛ درحالی که صادر اول، مطلق و مرسل و منبسط است. از این رو، در روایات، عقل به عنوان اولین مخلوق دانسته شده است، نه صادر اول. این تفاوت نشان می دهد که صادر نخستین (فیض منبسط) فراتر از آن چیزی است که در قالب «مخلوق اول» (عقل اول) قابل حصر است. (حسن زاده آملی، ۱۳۸۳، ج ۲: ۴۱۲-۴۱۳)

استاد جوادی آملی در جمع بندی این دو رویکرد می نویسد: «وحدت صادر نخست، وحدت تشکیکی ظلی است و این واحد مشکک از واحد حقیقی صادر می شود. وحدت تشکیکی ظلی، همه کثرات شخصی، عددی، نوعی و جنسی را فرامی گیرد و با کثرت تشکیکی جمع می شود. در برابر وحدت حقیقی واجب نیز هیچ نوع کثرتی نمی تواند باشد، او بسیط الحقیقه است ... صادر نخست که از آن وحدت حقیقی پدید می آید، همان امر واحد الهی است که از همه سو بیکران است و فرق آن با واحد

حقیقی این است که وحدت آن بالذات نیست و به خود متکی نمی‌باشد، بلکه قائم به وحدت حقیقی خداست.» (جوادی آملی، ۱۳۸۲، ج ۸: ۴۰۰-۴۰۱)

تحلیل وجوه تسمیه نشان می‌دهد که تمامی ۹۴ نام به یک حقیقت واحد بازمی‌گردند و اختلاف نام‌ها ناشی از اختلاف اعتبارات و نسبت‌ها است. این حقیقت واحد از منظر سعه وجودی، فیض منبسط؛ از منظر ظهور و بطون، نور و ظل؛ از منظر سریان رحمت، نفس رحمانی؛ از منظر حد واسط بودن، برزخ اول؛ از منظر نظام علم الهی، عرش و لوح محفوظ؛ از منظر غایت هستی، انسان کامل؛ و از منظر اصطلاحات کشفی، عماء، هباء و بهمن خوانده می‌شود.

این کثرت نام‌ها نه تنها نشان‌دهنده غنا و ژرفای این حقیقت وجودی است، بلکه بیانگر آن است که عقل بشری به تنهایی قادر به ادراک همه ابعاد آن نیست و ناچار از زوایای گوناگون به آن می‌نگرد. به تعبیر قونوی، «هذا الغیب هو أصل کل ما ظهر و علم... و أقرب المراتب نسبة إلى هذا الغیب العماء الذی هو النفس الرحمانی» (قونوی، ۱۳۷۵: ۱۰۴) و به تعبیر صدر المتألهین «فالعین واحدة و الأحکام مختلفة، بل كلما كان الموجود أقوى وجوداً و أعلى مرتبة كان أوسع شمولاً للنوع و الأوصاف.» (صدر المتألهین، ۱۳۷۸، ج ۱: ۱۹۳).

نتایج

قاعده «الواحد» با تکیه بر بساطت محض واجب و سنخیت ظلی، اثبات می‌کند که از مبدأ تعالی جز یک حقیقت نمی‌تواند صادر شود. با این حال، منابع حکمی و عرفانی از آن حقیقت واحد با تعبیر گوناگون یاد کرده‌اند. این پژوهش با احصای ۹۴ نام (که ۱۳ نام آن افزوده جدید است) نشان داد که این کثرت لفظی نه از تعدد حقیقی، بلکه از تنوع اعتبارات و نسبت‌ها ناشی می‌شود: هر نام ناظر به نسبت خاص آن حقیقت با مبدأ (غیب مطلق) یا با عالم کثرت (شهادت) یا برگرفته از اصطلاحات خاص یک مکتب است. دسته‌بندی هفت‌گانه ارائه شده (وجودی، نورانی، رحمتی، تعینی، عرشی، انسان کامل و رمزی) نشان می‌دهد که صادر نخستین در عین وحدت، جامع همه این جهات است. در نظام هستی‌شناختی حکمت متعالیه، «فیض منبسط» صادر بالذات، «عقل اول» تعین آن، «نفس رحمانی» سریان رحمت آسای آن، «عماء و هباء» اجمال نخستین تعین آن، و «نور محمدی و انسان کامل» غایت و کمال آن به شمار می‌رود. بدین ترتیب، اختلاف نام‌ها نه به معنای تعدد موجود، بلکه به معنای تعدد ظهور و اعتبار یک حقیقت واحد است. این پژوهش افزون بر تکمیل فهرست پیشین و ارائه دسته‌بندی بدیع، روشن ساخت که قاعده «بسیط الحقیقه» و «سنخیت ظلی» کلید فهم نسبت میان این نام‌هاست. همچنین نشان داد که منابع روایی و اشرافی (چون روایت نور النبی و اصطلاح بهمن) حاوی نام‌های مغفولی هستند که در فهرست‌های فلسفی متأخر کمتر به آنها توجه شده است. پیشنهاد می‌شود در پژوهش‌های آتی این نام‌ها با مفاهیم مشابه در سنت‌های فلسفی دیگر (مانند لوگوس در یونان و مسیحیت) مقایسه تطبیقی شوند.

منابع

- آشتیانی، میرزا مهدی (۱۳۷۲). تعلیقه بر شرح منظومه حکمت سبزواری (به کوشش ع. فلاطوری و م. محقق). دانشگاه تهران.
- آشتیانی، میرزا مهدی (۱۳۷۷). اساس التوحید (به کوشش س. ج. آشتیانی). امیرکبیر.
- آملی، سید حیدر (۱۳۸۲). تفسیر المحيط الأعظم و البحر الخضم (تحقیق م. موسوی تبریزی، ۲ جلد). نورعلی نور.
- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۷۵). الإشارات و التنبيهات (با شرح خواجه نصیرالدین طوسی، ج. ۳). البلاغة.
- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۸۵). الإلهیات من کتاب الشفاء (تصحیح ح. حسن‌زاده آملی). بوستان کتاب.
- ابن عربی، محیی‌الدین (بی‌تا). الفتوحات المکیة (۱۴ جلد). دار صادر.
- بهمنیار بن مرزبان (۱۳۷۵). التحصیل (تصحیح م. مطهری). دانشگاه تهران.
- جامی، عبدالرحمن (۱۳۷۰). نقد النصوص فی شرح نقش الفصوص (تصحیح و تحقیق و. چیتیک). مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۲). رحیق مختوم: شرح حکمت متعالیه (به کوشش ح. پارسانیا، ج. ۸). اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۶). منزلت عقل در هندسه معرفت دینی. اسراء.
- حسن‌زاده آملی، حسن (۱۳۸۳). تعلیقه بر الحکمة المتعالیة فی الأسفار العقلیة الأربعة (ج. ۲). بنیاد حکمت اسلامی صدرا.
- حسن‌زاده آملی، حسن (۱۳۸۶). هزار و یک کلمه (۲ جلد). بوستان کتاب.
- رازی، فخرالدین محمد بن عمر (۱۴۲۹ق). المباحث المشرقیة فی علم الإلهیات و الطبیعیات (تحقیق و تعلیق م. بغدادی، ۲ جلد). ذوی‌القربی.
- رازی، نجم‌الدین (۱۳۷۳). مرصاد العباد. علمی و فرهنگی.
- سبزواری، حاج ملاهادی (۱۳۷۹). شرح المنظومة (تصحیح ح. حسن‌زاده آملی و م. طالبی، ۳ جلد). ناب.

سهروردی، شهاب‌الدین (۱۳۷۴). مجموعه مصنفات شیخ اشراق (به کوشش ه. کرین، س. ج. نصر، و ن. حبیبی، ۴ جلد). مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

شریف رضی، محمد بن حسین (۱۳۸۶). نهج البلاغه (ترجمه و شرح م. ت. جعفری). فرهنگ اسلامی.

شهرزوری، شمس‌الدین (۱۳۸۳ الف). رسائل الشجرة الإلهية في علوم الحقائق الربانية (به کوشش ن. حبیبی، ۳ جلد). مؤسسه حکمت و فلسفه ایران.

شهرزوری، شمس‌الدین (۱۳۸۳ ب). شرح حکمة الإشراق (به کوشش ج. ضیایی تربتی). مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

صدرالمتألهین شیرازی، محمد بن ابراهیم (۱۳۷۸). تفسیر القرآن الکریم (تحقیق م. خواجهی). بوستان کتاب.

صدرالمتألهین شیرازی، محمد بن ابراهیم (۱۹۸۱). الحکمة المتعالیة فی الأسفار العقلیة الأربعة (۹ جلد). دار إحياء التراث العربی.

صدوق، محمد بن علی (۱۳۹۸). التوحید. مؤسسة النشر الإسلامی.

طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۹۳). المیزان فی تفسیر القرآن (۲۰ جلد). دار الکتب الإسلامیة.

طباطبایی، سید محمدحسین (۱۴۱۴ ق). نهاية الحکمة (تعلیقه ج. حسن‌زاده آملی). مؤسسه النشر الإسلامی.

طوسی، خواجه نصیرالدین (۱۳۷۵). شرح الإشارات و التنبيهات (ج. ۳). البلاغة.

فارابی، ابونصر (۱۹۲۶). مجموعه رسائل فارابی. دائرة المعارف العثمانیة.

فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۲۵ ق). العین (۸ جلد). اسوه.

قونوی، صدرالدین (۱۳۷۵). إعجاز البیان فی تفسیر أم القرآن (ترجمه و شرح م. خواجهی). مولی.

قونوی، صدرالدین و فناری، حمزه (۱۳۸۴). مفتاح الغیب و شرحه: مصباح الأنس (تصحیح م. خواجهی). مولی.

قیصری، داود بن محمود (۱۳۷۵). شرح فصوص الحکم (تصحیح ج. حسن‌زاده آملی). بوستان کتاب.

کرین، هانری (۱۳۸۳). تاریخ فلسفه اسلامی (ترجمه س. ج. طباطبایی). کویر.

کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ ق). الکافی (۸ جلد). دار الکتب الإسلامیة.

مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۴ق). بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار (۱۱۰ جلد). مؤسسة الوفاء.

میرداماد، محمدباقر (۱۳۶۷). القیسات (به کوشش م. محقق و دیگران). دانشگاه تهران.

References (including transcribed/translated titles)

- Āmulī, Sayyid Ḥaydar. (2003). *Tafsīr al-Muḥīṭ al-a'zam wa-al-baḥr al-khiḍamm* (M. Mousavi Tabrizi, Ed., 2 vols.). Nūr-i 'Alī Nūr. (in Arabic)
- Āshtīyānī, Mīrzā Mahdī. (1993). *Ta'liqā bar sharḥ-i manzūma-yi ḥikmat-i Sabzavārī* (A. Falaturi & M. Mohaghegh, Eds.). Dānishgāh-i Tihṛān. (in Persian)
- Āshtīyānī, Mīrzā Mahdī. (1998). *Asās al-tawḥīd* (S. J. Ashtiani, Ed.). Amir Kabir. (in Persian)
- Bahmanyār ibn Marzbān. (1996). *al-Taḥṣīl* (M. Motahhari, Ed.). University of Tehran. (in Arabic)
- Corbin, H. (2004). *Tārīkh-i falsafa-yi Islāmī* (S. J. Tabatabai, Trans.). Kavir. (in Persian)
- al-Fārābī, Abū Naṣr. (1926). *Majmū'a-yi rasā'il-i Fārābī*. Dā'irat al-Ma'ārif al-'Uthmāniyya. (in Arabic)
- al-Fārāhīdī, Khalīl ibn Aḥmad. (2004). *al-'Ayn* (8 vols.). Usvah. (in Arabic)
- Ḥasanzāda Āmulī, Ḥasan. (2004). *Ta'liqā bar al-Ḥikmat al-muta'aliya fī al-asfār al-'aqliyya al-arba'a* (Vol. 2). Bunyād-i Ḥikmat-i Islāmī-yi Sadrā. (in Arabic)
- Ḥasanzāda Āmulī, Ḥasan. (2007). *Hizār va yak kalima* (2 vols.). Būstān-i Kitāb. (in Persian)
- Ibn 'Arabī, Muḥyī al-Dīn. (n.d.). *al-Futūḥāt al-Makkiyya* (14 vols.). Dār Ṣādir. (in Arabic)
- Ibn Sīnā, Ḥusayn ibn 'Abd Allāh. (1996). *al-Ishārāt wa-al-tanbīhāt* (with commentary by Khwāja Naṣīr al-Dīn Ṭūsī, Vol. 3). al-Balāgha. (in Arabic)
- Ibn Sīnā, Ḥusayn ibn 'Abd Allāh. (2006). *al-Ilāhiyyāt min kitāb al-Shifā'* (H. Hasanzadeh Amoli, Ed.). Būstān-i Kitāb. (in Arabic)
- Jāmī, 'Abd al-Raḥmān. (1991). *Naqd al-nuṣūṣ fī sharḥ naqsh al-fuṣūṣ* (W. Chittick, Ed.). Mu'assasa-yi Muṭāla'āt va Taḥqīqāt-i Farhangī. (in Persian)
- Javādī Āmulī, 'Abd Allāh. (2003). *Raḥīq-i makhtūm: Sharḥ-i ḥikmat-i muta'aliya* (H. Parsania, Ed., Vol. 8). Isrā'. (in Persian)
- Javādī Āmulī, 'Abd Allāh. (2007). *Manzilat-i 'aql dar handasa-yi ma'rifat-i dīnī*. Isrā'. (in Persian)

al-Kulaynī, Muḥammad ibn Ya'qūb. (1987). *al-Kāfī* (8 vols.). Dār al-Kutub al-Islāmiyya. (in Arabic)

al-Majlisī, Muḥammad Bāqir. (1983). *Biḥār al-anwār al-jāmi'a li-durar akhbār al-a'immat al-aṭḥār* (110 vols.). Mu'assasat al-Wafā'. (in Arabic)

Mīr Dāmād, Muḥammad Bāqir. (1988). *al-Qabasāt* (M. Mohaghegh et al., Eds.). University of Tehran. (in Arabic)

Qayṣarī, Dāwūd ibn Maḥmūd. (1996). *Sharḥ Fuṣūṣ al-ḥikam* (H. Hasanzadeh Amoli, Ed.). Būstān-i Kitāb. (in Arabic)

Qūnawī, Ṣadr al-Dīn. (1996). *I'jāz al-bayān fī tafsīr umm al-Qur'ān* (M. Khvajavi, Trans. & Comm.). Mavlā. (in Arabic)

Qūnawī, Ṣadr al-Dīn, & Fanārī, Ḥamza. (2005). *Miftāḥ al-ghayb wa-sharḥuh: Miṣbāḥ al-uns* (M. Khvajavi, Ed.). Mavlā. (in Arabic)

al-Rāzī, Fakhr al-Dīn Muḥammad ibn 'Umar. (2008). *al-Mabāḥith al-mashriqiyya fī 'ilm al-ilāhiyyāt wa-al-ṭabī'iyyāt* (M. al-Baghdadi, Ed., 2 vols.). Dhawī al-Qurbā. (in Arabic)

Rāzī, Najm al-Dīn. (1994). *Mirṣād al-'ibād*. 'Ilmī va Farhangī. (in Persian)

Sabzavārī, Ḥajj Mullā Hādī. (2000). *Sharḥ al-manẓūma* (H. Hasanzadeh Amoli & M. Talebi, Eds., 3 vols.). Nāb. (in Arabic)

Ṣadūq, Muḥammad ibn 'Alī. (2019). *al-Tawḥīd*. Mu'assasat al-Nashr al-Islāmī. (in Arabic)

al-Sharīf al-Raḍī, Muḥammad ibn Ḥusayn. (2007). *Nahj al-balāgha* (M. T. Jafari, Trans. & Comm.). Farhang-i Islāmī. (in Arabic)

Shahrzūrī, Shams al-Dīn. (2004a). *Rasā'il al-Shajara al-Ilāhiyya fī 'ulūm al-ḥaqā'iq al-rabbāniyya* (N. Habibi, Ed., 3 vols.). Mu'assasa-yi Hikmat va Falsafa-yi Irān. (in Arabic)

Shahrzūrī, Shams al-Dīn. (2004b). *Sharḥ Hikmat al-ishrāq* (H. Ziai Torbati, Ed.). Mu'assasa-yi Muṭāla'āt va Taḥqīqāt-i Farhangī. (in Arabic)

Shīrāzī, Ṣadr al-Dīn Muḥammad ibn Ibrāhīm [Mullā Ṣadrā]. (1981). *al-Hikmat al-muta'aliya fī al-asfār al-'aqliyya al-arba'a* (9 vols.). Dār Ihya' al-Turāth al-'Arabī. (in Arabic)

Shīrāzī, Ṣadr al-Dīn Muḥammad ibn Ibrāhīm [Mullā Ṣadrā]. (1999). *Tafsīr al-Qur'ān al-karīm* (M. Khvajavi, Ed.). Būstān-i Kitāb. (in Arabic)

Suhrawardī, Shihāb al-Dīn. (1995). *Majmū'a-yi muṣannafāt-i Shaykh-i Ishrāq* (H. Corbin, S. H. Nasr, & N. Habibi, Eds., 4 vols.). Mu'assasa-yi Muṭāla'āt va Taḥqīqāt-i Farhangī. (in Persian)

Ṭabāṭabā'ī, Sayyid Muḥammad Ḥusayn. (1993). *Nihāyat al-ḥikma* (H. Hasanzāda Āmulī, Comm.). Mu'assasat al-Nashr al-Islāmī. (in Arabic)

Ṭabāṭabā'ī, Sayyid Muḥammad Ḥusayn. (2014). *al-Mīzān fī tafsīr al-Qur'ān* (20 vols.). Dār al-Kutub al-Islāmiyya. (in Arabic)

al-Ṭūsī, Khwāja Naṣīr al-Dīn. (1996). *Sharḥ al-Ishārāt wa-al-tanbīhāt* (Vol. 3). al-Balāgha. (in Arabic)